

Índex

Preàmbul.....	7
La documentació.....	11
Les fonts.....	11
Cronologia.....	12
Tipologia.....	12
Notaris.....	13
L'edició.....	13
Introducció històrica.....	15
El topònim rivo Nigro.....	15
El castell de Riner.....	15
La senyoria del castell i terme de Riner: els Cervera.....	24
La castlania de Riner: els Riner.....	25
Els drets, usos i monopolis del senyor.....	30
La dispersió del domini terrer i jurisdiccional.....	34
Santa Maria de Castellfollit de Riubregós.....	34
Santa Maria de Solsona.....	35
La convinença de l'any 1142.....	40
Su, Berenguer de Montargull i l'orde del Temple.....	44
Els vilatans de Solsona.....	53
Dels Cervera als vescomtes de Cardona.....	60
Els Riner i la seva castlania en el decurs de la primera meitat del segle XIV.....	61
Dels Satorra als Biure.....	71
Edició documental.....	75

Preàmbul

En els primers mesos de l'any 1789, Pedro Alcántara Fernández de Córdoba, Montcada, Figueroa y de la Cerda, duc de Medinaceli, Feria, Sogorb i Cardona, ordenava capbrevar els termes que integraven les batllies jurisdiccionals de Cardona, Solsona i Sant Llorenç de Morunys a través del Doctor Baltasar Eixalà i de Maerschalk «a fi de que la dita jurisdicció, drets y reddits no pugan ocultar-se, o altrament perdre-se». Restaven comminats a declarar tots els vassalls, emfuteutes, homes propis, solius i afocats, pagesos, colons, terratinents i altres rendistes i censalistes obligats amb el duc per les seves cases, masos, heretats, terres, honors, propietats i possessions, lluïsmes, terços, foriscapis i qualsevol altre dret dominical. El jutge responsable de les declaracions havia de ser Ramon Franch i Jordana, Doctor en Drets, resident a Cardona, i l'escrivà, Josep Thomasa i Garrigó, notari de la mateixa vila.

◀ Escut d'armes de la comptadoria general de les Cases de Cardona i Aitona, vers 1790 (Museu de Sal Josep Arnau, Cardona)

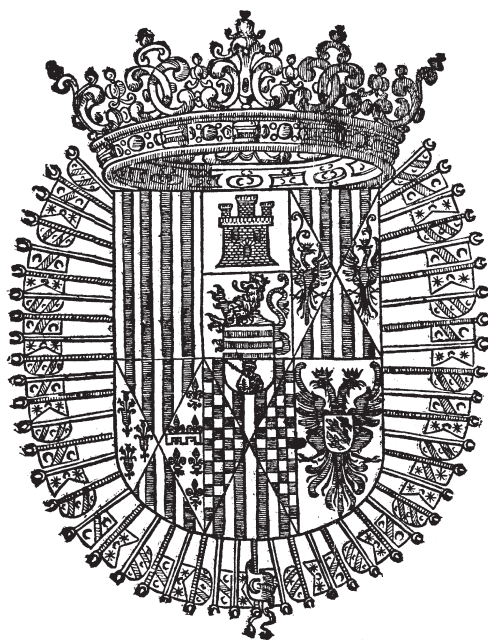
Entre els molts capbreus redactats aleshores, comptem amb el volum de Riner (anys 1789-1797) i la confessió feta el 5 de juny de 1789 pels regidors i síndics de la universitat o comú de Riner, segons la qual «en dit terme y castell de Riner hi havia antigüament una casa dita "lo castell de Riner", cerca la Rectoria de Riner, en lo qual encara existeix una gran torre que no saben la extenmsió té y actualment posseïeix Isidro Fornell y Planarrodonà, pagès de Riner».

Quasi dos anys després, amb data del 5 de setembre de 1791, Isidre Fornells, àlies Planarrodonà, i el seu fill Ramon Fornells i Sala, pagesos ambdós del terme i castell de Riner, declaraven pels seus masos de Castell i Planarrodonà. En relació amb el primer, confessaven «que per los títols avall escrits tenen y posseïeixen en lo referit terme de Riner la casa y mas Castell, habitat y affocat, dins las parets dirruïdes del qual castell se troban tres trocets de cosa de mig cortà de sembradura de cànem cada un y unit a la dita casa se troba a més altra hort a la part de orient sobre lo single de cosa de mig cortà també de sembradura de cànem, que afronte a totes parts amb terres de la Rectoria de Riner». Els drets del duc i els seus oficials sobre el castell eren els delmes, carnelatges, 2 gallines en reconeixement del domini del duc sobre el castell i l'obligació «de donar acolliment en ell als oficials de Sa Excel·lència y als presos que si aportaran». El títol més antic aportat pels Fornells era la carta de precària i nou establiment lliurada a favor de Celdoni Fornells per Francesc Jordana, procurador del duc a Cardona, amb data del 21 d'octubre de 1682, davant del notari Miquel Mitjans.¹

Tanmateix, la tinença d'aquell antic castell per part dels Fornells es remuntava a l'any 1570, quan amb data del 4 de gener, Bernat d'Aymerich, aleshores procurador general del ducat, i Gili Bru, mercader de Calaf i tresorer general del ducat, atengueren els precis de Pere Fornells i li concediren permís per a fer «foch y stada en lo castell de Riner y fer continua residència durant lo real beneplàcit de Sa Excel·lència y nostre, ab tal pacte y condició que no puga usar llenya ni fusta ninguna del bosch de sa excel·lència. Y com per sa part se sie demanat que puga conrear en les terres que son del castell, son contents, empero, ab pacte y condició que dit Fornells s'entrevera quines y quantes són les terres que són de dit castell perquè de aquelles dit noble procurador y tresorer puguen fer deguda visura».²

1. Arxiu de la Corona d'Aragó, Notarial, Cardona, Ca-0168, fol. 6v.

2. Arxiu de la Corona d'Aragó, Notarial, Cardona, Ca-0618, s. f.

◀ L'escut de la Casa de Cardona amb les armes d'Aragó-Sogorb, Cardona, Empúries, Prades, Pallars i Comars, any 1675 (Arxiu Històric de Cardona)

La concessió feta l'any 1570 pel procurador general del ducat ens aboca a la història moderna del castell de Riner i la seva habilitació com a casa i residència d'una família de pagesos del terme i parròquia de Riner. Segles després, vers el 1922, en descriure l'antic camí ral de Cardona a Solsona i el seu pas per Riner i la seva església parroquial de Sant Martí, l'excursionista Cèsar August Torras, comentava com «davant de la iglesia, poc en avall y en el mateix esperó de serra s'hi aixeca una ampla torra carrada, esmotxada en sa part superior y revestits sos vells carreus de espessa y manyagosa eura, que li dona un bell tirat d'art y poesia. Aquesta torra migeval comunica ab altres antigues construccions en molt mal estat que acusen distintes epoques en llur fabrica. Son de notar alguns feixucs portals y finestres y algun capitell força interessant sota pesada volta. En un dels costats, al exterior y al peu de la torra, s'hi troba un arc apuntat de molt primitiva epoca ab una finestra romana al dessobre. El conjunt interior de les ruïnes es interessant y digne d'estudi. L'aspecte exterior es molt atraient pera l'artista y pera tot aquell que senti passió pera la bellesa sia com sia la forma en que's manifesti. L'esperó rocós aont està situat Riner forma como una península aguda envoltada pel riu que dona un gros revolt a son entorn. Sa situació estratègica era de primer ordre com a castell, en la epoca migeval. El nom de Riner es una contracció de Riu Negre o riu Nere, contracció molt comú, com se nota en

Ritort, Risseu y molts d'altres. En el cementiri vell a no molt llunya distància de la actual iglesia, en una marjada asprosa, s'hi troben encara antigues sepultures, d'època molt primitiva, havent-se fet en dit lloc interessants troballes arqueològiques, que han sigut curosament estudiades per l'entés arqueòlec Mossen Joan Serra y Vilaró».³

Efectivament, Riner ja havia suscitat aleshores l'interès de Joan Serra i Vilaró en el marc de la seva recerca arqueològica en l'àrea del Cardener, amb la localització d'una antiga mina de coure d'època eneolítica en l'hort de la rectoria de Riner, a tocar del castell.⁴ Així com d'altres testimonis d'època ibèrica i romana, en d'altres sectors del terme de Riner.⁵ Va ser aleshores, entorn de l'any 1908, que Serra i Vilaró va redactar un extens treball sobre Riner, amb vint-i-una figures, el qual mai va veure la llum dins la sèrie de monografies locals publicades per aquest autor en el butlletí del Centre Excursionista de Catalunya, degut a la seva trajectòria personal i les seves diverses ocupacions i tasques. Aquell treball va restar inèdit cinc llargues dècades fins la seva edició l'any 1960 dins el butlletí de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense.⁶

De llavors ençà, aquesta monografia ha estat la guia a seguir per a tots aquells investigadors i estudiosos que han centrat la seva atenció en el castell de Riner com ara Lluís Monreal i Martí de Riquer (1965), Pere Català (1979), Albert Benet (1987) i Jordi Bolòs (1997).⁷

Ara, amb la present monografia, volem donar a conèixer la col·lecció diplomàtica relativa al castell de Riner i la seva castlania amb un total de setanta-tres documents que abasten els segles XII-XIV, els quals esdevenen per si mateixos una finestra oberta per a conèixer i estudiar la realitat de Riner i el seu castell i terme al període baix medieval.

3. Vegeu C. A. TORRAS, *Comarca del Cardener*, Barcelona, Hostench, 1922, p. 89-92 (itinerari nº 9).

4. Vegeu J. SERRA VILARÓ, *De metal·lúrgia prehistòrica a Catalunya*, Solsona, Musaeum Archaeologicum Diocesanum, 1924.

5. Vegeu J. SERRA VILARÓ, «Mina i fundició d'aram del primer període de l'Edat del Bronze», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 301 (vol. XXX), Barcelona, p. 33-39; ídem, «Mina i fundició d'aram del primer període de l'Edat del Bronze de Riner», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. VI. (1915-1920), Barcelona, 1923, p. 533-53.

6. Vegeu J. SERRA VILARÓ, «Castell de Riner. Senyoriu dels repobladors de l'Espluga de Francolí», *Boletín Arqueológico*, IV, fasc. 69-76, Tarragona, Real Sociedad Arqueológica Tarraconense, 1960-1961, p. 65-88.

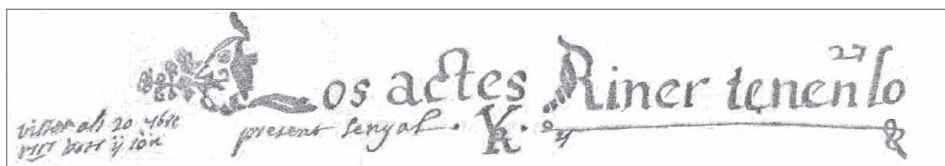
7. Vegeu LL. MONREAL - M. DE RIQUER, *Els castells medievals de Catalunya*, volum tercer, Barcelona, Falcó, 1965, p. 176-177; P. CATALÀ I ROCA, «Castell de Riner», *Els castells catalans*, vol. VI, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 1979, p. 75-84; A. BENET I CLARÀ - J. BOLÓS I MASCLANS, «Castell de Riner», *Catalunya Romànica*, vol. XIII (El Solsonès - La Vall d'Aran), Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1987, p. 264-265; J. BOLÓS I MASCLANS, «El castell de Riner», *Castells de la Catalunya central*, Manresa, Fundació Caixa Manresa - Angle Editorial, 1997, p. 264-265.

La documentació

Les fonts

La font emprada per a fornir la nostra col·lecció diplomàtica és el conjunt documental sobre Riner que es conserva entre el fons de Margarit, Biure, Cruïlles, Santa Pau i Casteràs, marquesos d'Aguilar i comtes de Montagut, amb més de mil unitats que daten dels segles XII al XVII, en l'actualitat custodiat a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB). Aquest vast conjunt documental està ordenat en dues sèries: la B, catalogada en el seu moment per Josep Maria Madurell i Marimón,¹ i l'A, només numerada, sense que els registres de les seves unitats siguin inclosos en el fitxer de la secció.²

El nostre treball s'ha centrat en el buidatge sistemàtic d'ambdues sèries amb l'objectiu de destriar tota la documentació relativa a Riner. Així mateix, hem consultat els diferents volums inclosos a la secció de Miscel·lània que es corresponen amb aquest fons nobiliari, on destaquen dos volums en foli redactats a mitjan

▲ *Caplletra i títol del capítol relatiu a la castlania de Riner inclòs dins la RÚBRICA de varios papiers de las casas de Biure, Margarit, Cruïlles y Santapau (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona)*

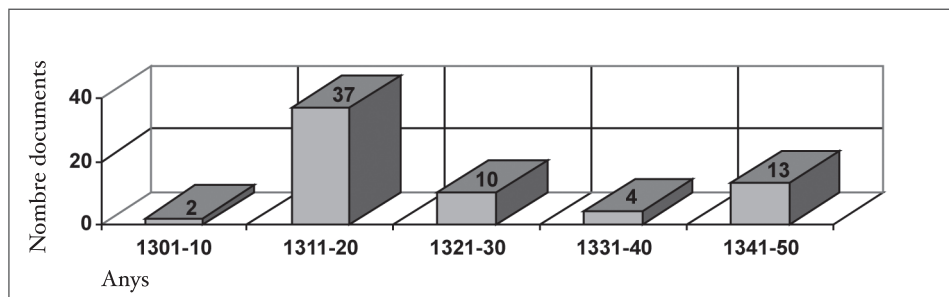
1. Vegeu J. M.ª MADURELL MARIMÓN, Archivo General de Protocolos de Barcelona. Sección Histórica. Índice cronológico alfabético, III, Barcelona, Colegio Notarial de Barcelona, 1959, p. 367-424, núm. 1-664.
2. Ignorem les raons d'aquesta classificació (que també s'escapen al director de l'Arxiu, Laureà Pagarolas i Sabaté), de la mateixa manera que desconeixem la procedència i les circumstàncies que envolten el seu dipòsit a l'arxiu del Col·legi de Notaris. Segui com sigui, en el futur s'hauria de fer el possible per incloure la sèrie A en el catàleg de la secció, ja que aquesta mancança pot induir els investigadors a la confusió i a l'omissió de dades.

segle XVIII a semblança d'un inventari. El primer d'ells és el núm. 20 (RÚBRICA de varios papiers de las casas de Biure, Margarit, Cruilles y Santapau), mentre que el segon és el núm. 63 (ESPECULO de papiers de las casas de Biure, Margarit, Cruillas y Santapau). Ambdós contenen els registres fets en el seu moment de la documentació d'aquest fons, fet aquest que ens possibilita accedir al contingut parcial d'aquelles actes desaparegudes.

Cronologia

El resultat final del nostre treball ha estat la compilació d'una col·lecció diplomàtica amb setanta-tres documents que abasten els segles XII-XIV. La seva distribució és d'un document per al segle XII, cinc per al XIII i seixanta-sis per al XIV. D'aquests seixanta-sis, dos són de la dècada de 1301-10, trenta-set de 1311-20, deu de 1321-30, quatre de la de 1331-40 i tretze de la de 1341-50. D'aquí el títol donat a la present monografia sobre la castlania de Riner.

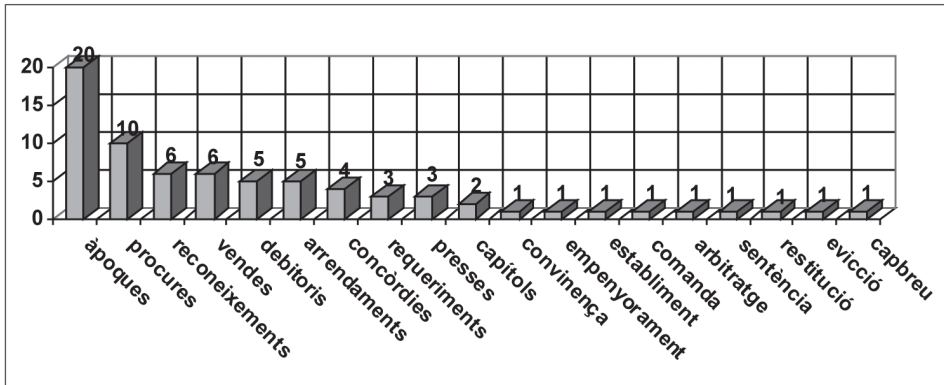
▼ Seqüència cronològica dels documents del segle XIV

Tipologia

Dels setanta-tres documents, vint són èpoques o rebuts de pagament, deu cartes de procura, sis compravendes, sis reconeixements, cinc arrendaments, cinc debitoris, quatre concòrdies, tres requeriments, tres preses de possessió, dos capítols matrimonials, una convinença, un empenyorament, un establiment, una comanda, un arbitratge, una sentència, una restitució, una evicció i un capbreu.

▼ Tipologia de la documentació

Notaris

Dels setanta-tres documents, vint-i-nou corresponen a notaris de la vila de Solsona com ara Guillem de Santa Perpètua (que actuava per Guillem March), Jaume Andreu, Guillem Pere (que actuava per Guillem Croat) i Pere de Junyent.³ Vint-i-tres són actes validades pel rector de Riner, Arnau d'Olivella, i el seu vicari Ramon de Capmajor. La resta procedeixen de les escriptories de Cardona, Cervera, Santa Fe, Montblanc, Vic i Santa Eulàlia de Riuprimer. En darrer terme, ha estat impossible de localitzar quinze dels notaris subscriptors.

L'edició

Dels setanta-tres documents, trenta-quatre corresponen als originals localitzats entre el fons Margarit, mentre que els trenta-nou restants són els registres inclosos dins els volums núm. 20 (RÚBRICA de varios papers de las casas de Biure, Margarit, Cruïlles y Santapau) i núm. 63 (ESPECULO de papers de las casas de Biure, Margarit, Cruïllas y Santapau).

Davant aquesta dicotomia entre originals i registres, i atesa la cronologia de la documentació localitzada, ens ha fet optar per editar-la registrada de manera breu amb la seva datació i el seu notari, llevat dels dos documents originals més antics del segle XIII (núm. 1, any 1125) i XIII (núm. 4, any 1227).

3. Vegeu R. PLANES I ALBETS, *Catàleg dels Protocols Notarials dels Arxius de Solsona*, Barcelona, Fundació Noguera (col·lecció Inventaris, 7), 1985, p. 11-17.

Introducció històrica

El topònim rivo Nigro

Riner és un topònim de configuració composta descriptiva, l'etimologia del qual deriva de la contracció de la forma llatina rivo Nigro, que s'ha de traduir com "riu Negre". I és que el principal curs fluvial que creua les terres de Riner és l'esmentat riu Negre, un rierol subsidiari del riu Cardener en la seva conca mitjana. La capçalera de les seves aigües se situa en el terme de Lladurs, des d'on davallen en direcció nord-oest-sud-est a través del terme de Solsona i els seus plans, on reben les aportacions de les rases, barrancs i torrents dels termes veïns de Clarà i Olius. Un cop aquí, i després de vorejar la ciutat de Solsona, el riu Negre pren direcció oest-est a la recerca del Cardener mitjançant un discórrer sinuós i giravoltat al bell mig d'una vall que creua el terme de Riner, en el decurs de la qual desguassen els torrents i rases de Gargallosa o Bullons, l'Oliva i l'Estelroig, des del nord, i Guardiola, l'Estany, Freixenet, Vilorbina i Anglarill, des del sud. En conjunt, la seva conca compta amb 18,2 km de llargària i abasta una superfície de 77, 22 km².

El castell de Riner

La primera referència documental que tenim de Riner és de l'any 997, quan els cònjuges Ató i Geruza feien donació amb data del 20 d'abril a favor de l'església de Santa Maria de la Seu de l'alou que posseïen en el comtat d'Urgell i terme de Solsona per compravenda feta al vescomte Miró i Daniel. Aquell alou era tingut per franquesa del comte Ermengol I (992-†1011) i confrontava per l'est amb Riner (in Rionero) i al nord amb el camí que portava al mateix lloc (in ipsa strada qui pergit in Rionero).¹

1. Vegeu C. BARAUT, «Els documents dels segles IX i X, conservats a l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», Urgellia, II, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, 1978, p. 83-84, doc. 250.

Aquesta referència esmenta Riner de manera genèrica com el límit llevantí d'aquest alou situat en el terme de Solsona. Malgrat que encara hauran de transcórrer tres dècades per trobar associat el topònim Riner a la paraula castell (kastum Riner, 1029, castro Riner, 1049, kastum Rivi Nigri, 1053, castello Riner, 1070), la gènesi de Riner com a castell termenat s'ha d'endarrerir fins els temps del comte Guifré I (870-†897), en el darrer quart del segle IX. Aquest castell i els altres situats en l'àrea de la conca central del Cardener compresa entre Cardona i Solsona, van ser bastits aleshores amb l'objectiu d'afermar la frontera sud-est del comtat d'Urgell situada al migdia i ponent de la vall de Lord.²

La importància geopolítica de Riner en el marc de la frontera sud-est del comtat d'Urgell, passa per entendre que a través de la vall del riu Negre passava un dels dos principals vials de comunicació entre Solsona i Cardona. El primer, i més important creuava els termes de Joval i Clariana de Cardener amb un itinerari d'unes quatre hores i tres quarts que es feia al recer dels respectius castells. Mentre que el segon creuava tot el terme de Riner. L'itinerari seguit per aquest antic vial d'unes sis hores de durada a peu encara el podem trobar descrit al començament del segle XX per César August Torras, en un traçat que coincideix a grans trets amb l'actual GR-3. Des de Solsona, hom prenia direcció vers el molí del Catí, per vorejar i creuar després les aigües del riu Negre en diverses ocasions (en una acció que es repetia fins a nou vegades) i anar a la recerca de El Molinot, primer, i Can Ballesters, després, fins albirar l'esperó rocós sobre el qual s'assenten el castell i església parroquial de Sant Martí, des d'on es tornava a creuar el riu per anar a cercar Casamartina. Des d'aquí, s'ascendia per la rasa de Freixenet fins el nucli homònim i els seus plans, des d'on se seguia al recer de les cases de Vilorbina i Vilandrosa fins a trobar l'abocament del riu Negre al Cardener, en el terme de Clariana. Un cop aquí, i fora de l'actual carretera C-1410, el vell camí anava a la recerca dels molins de Buidasacs per entrar ja en el terme de Cardona.³

Sobre l'antigor d'aquests vials, ja hem vist com l'alou del terme de Solsona donat l'any 997 a la Seu confrontava pel nord amb el camí de Riner. I recordem que vint anys abans, en el 977, durant la consagració del temple de Santa Maria de Solsona pel bisbe Guisad II d'Urgell, se'ns diu que la seva parròquia confrontava amb el camí

2. Vegeu F. SABATÉ, «Estructura administrativa i territorial del comtat d'Urgell», El comtat d'Urgell, Lleida, Edicions Universitat de Lleida - Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995, p. 17-70; J. BOLÓS - V. HURTADO, *Atles del Comtat d'Urgell (v788-993)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor, 2006.

3. Vegeu C. A. TORRAS, *Comarca del Cardener*, Barcelona, Hostench, 1922, p. 89-92 (itinerari nº 9).

◀ La façana nord de la torrassa del castell vista des del conjunt parroquial (A Galera, 2006)

de Cardona fins el Gradell (per ipsa strata Cardonense usque ad ipso gradello).⁴ Un topònim el de Gradell que a la documentació del segle XIII ens apareix situat a la vora de Solsona, entre els termes d'Olius i Riner, a tocar l'Estany Negre.⁵ En darrer terme, l'any 1249, trobem esmentat el camí de Cardona com un dels límits del mas d'Ots del terme d'Hortoneda (carraria que vadit versus Cardone).⁶

Queda, doncs, clar que el domini visual que s'exerceix des d'aquí estant sobre la vall del riu Negre i el camí de Solsona a Cardona és clau per entendre l'emplaçament del castell. L'actual edificació, però, no es correspon amb el castell primigeni que documentem des de l'any 1029. La seva fesomia actual respon a una construcció del

4. Vegeu C. BARAUT, «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles XI-XII)», Urgellia, I, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, 1978, p. 99-101, doc. 37.

5. Amb data del 17 d'abril de 1117, l'església de Santa Maria de Solsona rebia en donació quatre peces d'alou o terra situades en els termes d'Olius i Riner que eren a tocar dels altres alous posseïts aquí per aquesta església. La primera es trobava a Olius, en l'indret anomenat Camp, i confrontava amb la casa de Bernat Esclua i el camí públic. Mentre que les altres tres eren a Riner, en els llocs coneguts com el Pujol i el Gradell, i confrontaven amb l'alou de Bernat Esclua i l'Estany Negre. Vegeu A. BACH, *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*, vol. I, Lleida, Pagès Editors - Fundació Noguera, 2003, p. 203-204, doc. 146.

6. Vegeu J. SERRA VILARÓ, Pbr., *Nostra Dona de la Claustra*, Barcelona, Impremta de Joaquim Horta, 1910, p. 6, nota 2.